

Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesine Satır Altı Çevirili Literatürde Yer Almayan Bazı Nüshaları

Gülser ERSOY

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1002-1967>

ROR ID: <https://ror.org/04f81fm77>

gulserersoy@hotmail.com

Atıf Bilgisi

ERSOY, Gülser. "Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesine Satır Altı Çevirili Literatürde Yer Almayan Bazı Nüshaları". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 53 (Bahar 2025), 511-536.

Geliş Tarihi	05.04.2025
Kabul Tarihi	23.05.2025
Yayın Tarihi	12.07.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Tarihî Türk dilinin söz varlığını ortaya koyan önemli sözlük çalışmalarından biri Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Harezmî'nin kaleme aldığı Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserdir. Gerek yazıldığı yüzyılda gerekse sonraki yüzyıllarda oldukça rağbet gören bu sözlük çok kez istinsah edilmiştir. Eserin Farsça, Harezmce (eski bir İran dili), Harezm Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik Osmanlı Türkçesi, Çağatayca ve Moğolcaya çok sayıda satır altı çevirisi mevcuttur. 20. yüzyılın ilk yarısından günümüze değin yapılan araştırma ve tetkikler sonucunda Mukaddimetü'l-Edeb'in çok sayıda nüshasına ulaşılmıştır. Bu doğrultuda eldeki çalışma ile Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezm Türkçesi satır altı çevirisinden müteşekkil 6 nüshanın ve bir tane de Arap harfli karşılaştırmalı metnin tanıtılması amaçlanmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in daha önceki tanıtılmış nüshalarına ilaveten literatürde bahsedilmeyen Lübnan-Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi Doğu Bilimleri Kütüphanesi (Bibliothèque orientale) MS 2/1085, Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Paşa 381, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 6900, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2009, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5407, Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buharî 307 nüshalarının fizikî özellikleri hakkında bilgi verilecek ve ardından bu nüshaların ne denli Harezm Türkçesi özelliğini yansıttıkları hususu üzerinde durulacaktır. Çalışmada ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar nu. 534'te muhafaza edilen Arap harfli karşılaştırmalı metin hakkında da kısaca bilgi verilecektir. Son olarak nüshaların her birinin müstakil olarak Türk dili açısından önem arz ettiği ve bu sebeple her birinin ayrı ayrı incelenip mevcut nüshaların tamamını içine alan karşılaştırmalı bir çalışmanın yapılması gerektiğinin önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Mukaddimetü'l-Edeb, Zemahşerî, Harezm Türkçesi, satır altı tercüme, sözlük.

Some Copies of Muqaddimah Al-Adab with Interlinear Translation into Kharezmian Turkic which are not Included in the Literature

Gülser ERSOY

Assist. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Letters, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature, Sivas Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1002-1967>

ROR ID: <https://ror.org/04f81fm77>

gulserersoy@hotmail.com

Citation

ERSOY, Gülser. "Some Copies of Muqaddimah Al-Adab with Interlinear Translation into Kharezmian Turkic which are not Included in the Literature ". *The Journal of Turkish Studies*, 53 (Spring 2025), 511-536.

Date of Submission	05.04.2025
Date of Acceptance	23.05.2025
Date of Publication	12.07.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

One of the most important dictionary works revealing the vocabulary of the historical Turkic language is Muqaddimah Al-Adab written by Abu'l-Qasim Jārullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî al-Khwarazmî. This dictionary, which was very popular both in the century it was written and in the following centuries, has been copied many times. There are many translations of the work into Persian, Khwarezmian (an ancient Iranian language), Khwarezmian Turkic, Azerbaijani Turkic, Old Anatolian Turkic, Classical Ottoman Turkic, Chagatai and Mongolian. From the first half of the 20th century to the present day, many copies of Muqaddimah Al-Adab have been found as a result of researches and analyses. In this direction, the present study aims to introduce 6 copies of Muqaddimah Al-Adab's Khwarezmian Turkic below the line translation and one comparative copy in Arabic script.

In addition to the previously introduced copies of Muqaddimah Al-Adab, information will be given about the physical characteristics of the copies of Lebanon-Beirut Saint-Joseph University Eastern Sciences Library (Bibliothèque orientale) MS 2/1085, Süleymaniye Library Mahmud Pasha 381, Beyazıt State Library Beyazıt 6900, Süleymaniye Library Cârullah 2009, Süleymaniye Library Hacı Mahmud Efendi 5407, Süleymaniye Library Murad Buharî 307, which are not mentioned in the literature, and then the extent to which these copies reflect the characteristics of Khwarezmian Turkic will be emphasised. In the study, we will also analyse the Arabic copy preserved in Süleymaniye Library, Yazma Bağışlar no. 534 of the comparative study in Arabic script will also be briefly discussed. Finally, it will be emphasised that each of the copies is important in terms of Turkic language and for this reason, each of them should be examined separately and the importance of a comparative study that includes all the existing copies will be emphasised.

Keywords

Turkish theatre, Köşebaşı, Ahmet Kutsi Tecer, space, neighbourhood, tradesmen, grocer, memory.

Giriş

Mukaddimetü'l-Edeb (ME), önsözünde belirtildiği üzere Harezmsahlar devletinin hükümdarı Atsız bin Muhammed bin Ânuş Tigin'in Arapça öğrenmek amacıyla Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Harezmi'den bir sözlük yazmasını istemesi üzerine kaleme alınan bir sözlüktür. Farsça, Harezmce, Harezm Türkçesi, Çağatayca, Moğolca, Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik Osmanlı Türkçesine çok sayıda satır altı tercümesinin bulunması sözlüğün özellikle Türk dili tarihi açısından değerini bir kat daha artırmaktadır.

Tarihî Türk dili adına yapılan ayrıntılı tetkik ve incelemeler eserin özellikle Harezm Türkçesi ile kaleme alınan çok sayıda satır altı çevirisine ulaşılmasına imkân sunmaktadır. Bu bağlamda Togan, sözlüğün Doğu Türkçesi ile tercümesini ihtiva eden önemli gördüğü ve kendisinin tanıklık ettiği kimi nüshaları, kayıtlı oldukları yer ve numaraları ile "Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi ile 'Mukaddimetü'l-Edeb'i"¹ başlıklı yazısında tanıtmaktadır. Yozgat Kütüphanesi (396), Berlin Devlet Kütüphanesi (Nu. Ms. Orient. Fol. 66), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Edebiyat nu. 4655 veya A.Y. 114), Paris (Supplement turc, 287), Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi (1149), İstanbul Arkeoloji Müzesi (1619), Millet Kütüphanesi (2009)², Topkapı Sarayı I (Ahmed III, 2243), Topkapı Sarayı II (Ahmed III, 2740), Topkapı Sarayı III Ahmed III, nu. 2741, British Museum (Add 7429), Yeni Cami Kütüphanesi (Hatice Turhan Yazması; 322), Hacı Beşir Ağa (648), Atıf Efendi (2768), Manisa Kütüphanesi (2850) olmak üzere toplam on beş nüshanın tanıtıldığı çalışmada Togan, aynı zamanda Hive'de 739/1338'de istinsah edilen bir nüshayı da 1927'de yayımlanan "İslamica" adlı dergide zikrettiğini ifade etmektedir.³

Yüce, Prof. Dr. Orhan Bilgin vasıtasıyla tanıklık ettiği Şuster nüshasını ilim dünyasına tanıtmış ve yine aynı çalışmada Togan'ın bahsettiklerine ek

¹ Zeki Velidi Togan, Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l-Edeb'i, *Türkiyat Mecmuası*, 14, 1965, 81-92.

² Zeki Velidi Togan'ın yazısında bahsettiği bu nüshaya adı geçen kütüphanede ulaşıl原因maktadır.

³ Zeki Velidi Togan, "a.g.m.", 42.

olarak Kastamonu (2487), Taşkent I (2699), Taşkent II (3807), Rampur Saray (Rezâiye) Kütüphanesi (3810) kayıtlarını ilgililerin dikkatine sunmuştur.⁴

Adı geçen nüshalara ilaveten ME'nin Harezmi Türkçesi ile satır altı çevirisini içeren ve Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Dd. 10. 6, Paris Bibliothèque Nationale Arabe 4304, İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 7869 ve Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa'da 1517 numara ile kayıtlı dört nüsha⁵ ile Süleymaniye Kütüphanesi İzmir kısmında 672 numarada kayıtlı hem Doğu hem Batı Türkçesine çevrili bir nüsha Ersoy tarafından tanıtılmıştır.⁶

ME'nin fiiller kısmının çevirisini ihtiva eden nüshalardan biri de Eminoğlu tarafından Kitâb'ül-Ef'âl başlığı ile yayımlanmıştır. Adı geçen araştırmacı çalışmasında Kitâb'ül-Ef'âl'in yazarı (Abbâs İbni Hamza es-Sabranî), yazım tarihi (H 757/ M 1356) ve yeri (Mısır) hususunda bilgi verdikten sonra "kaynaklarda Ebû Hayyân'ın 'Kitâbü'l-Ef'âl fî Lisâni't-Türk', 'El-Ef'al fî Lisâni't-Türk' veya 'Kitâb al Af'âl' adında bir sözlük ve gramer kitabının olduğu ancak bugüne kadar elimize geçmediği bilgisinin yer aldığı" şeklinde bir izahta bulunmaktadır. Devamında üzerinde çalıştığı yazma ile Ebû Hayyân'ın eseri arasında bir ilişki olup olmadığı konusunda bir bilgiye ulaşamadığını bildirmektedir.⁷ Bilindiği üzere bir mukaddime, isimler, fiiller, harfler, isim çekimi, fiil çekimi gibi bölümlerden oluşan ME'nin çoğunlukla isimler ve fiiller kısmı tercümeyle tâbi tutulmuştur. Hatta ulaşılan kimi nüshalarda söz konusu eserin sadece fiil kısmının tercümesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bahsi geçen Kitâb'ül-Ef'âl adlı eserin aslında

⁴ Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-Edeb Harezmi Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks. 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 9.

⁵ Adı geçen çalışmada ME'nin diğer Türk dillerine çevrilen nüshalarına da değinilmektedir.

⁶ Gülser Ersoy, Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesine Satır Altı Çevirili Bilinmeyen Bazı Nüshaları. Korkmaz, F. (Ed.), 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı içinde, 2022, 489-500.

Gülser Ersoy, Mukaddimetü'l-Edeb'in Hem Doğu Türkçesine Hem Batı Türkçesine Satır Altı Çevrili Bir Nüshası Üzerine, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 6 (2), 2022, 922-934.

⁷ Emin Eminoğlu, Kitâbü'l-Ef'âl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

ME nüshalarından biri olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.⁸ Nitekim Güner; Kitâb'ül-Ef'âl'in aslında Kıpçakça yazılmış satır arası bir sözlük olmadığını ME'nin sadece fiilleri ihtiva eden eksik bir nüshası olduğunu Paris ve Yozgat nüshaları ile karşılaştırmasının sonucunda ortaya koymuştur.⁹

ME'nin Karşılaştırmalı Bir Metni

Togan, "Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile 'Mukaddimetü'l-Edeb'i" başlıklı yazısında ME'nin on beş nüshasını tanıttıktan sonra bu nüshaların karşılaştırmalı olarak çalışılması halinde Zemahşeri'nin Türkçe sözlüğünün aslı ilk şeklini tespit etmenin mümkün olabileceğini düşündüğünü, bu amaç doğrultusunda başladığı çalışmasında eserin "Ef'âl" kısmının başlarına geldiğini ancak bu süreçte Viyana'ya gitmesi gerektiğinden bu işi İstanbul'da yaşayan Kazak Türkleri bilginlerinden Ayit Muhammed'e devrettiğini bildirmektedir. Togan, yazısının devamında Ayit Muhammed'in bu işi birkaç senede tamamladığını ve müsvedde halindeki nüshanın Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde muhafaza edildiğini ifade etmektedir. Araştırmacı Ayit Muhammed'in müsveddelerinde kullanıldığı remizlerin Togan'ın nüshaları tanıtmak için kullandığı remizler ile aynı olduğunu da eklemektedir.¹⁰

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar nu. 534'te muhafaza edilen Arap harfli karşılaştırmalı metnin, Togan'ın başlattığı ve arkasından da Ayit Muhammed'in devam ettirdiği karşılaştırmalı çalışmanın kendisi olma ihtimali bulunmaktadır. Arap harfli karşılaştırmalı metinde toplam beş nüshanın karşılaştırması yapılmıştır. Bu beş nüsha için remizler kullanılmış ve bu remizlerin hangi nüshaya ait olduğu ile alakalı herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

⁸ Hendrik E. Boeschoten, Kitâb'ül-Ef'âl adlı çalışmanın ME'nin fiil bölümü ile aynı yöntemi uyguladığını ancak kesinlikle onun bir kopyası olmadığını belirtse de (2022: 6), söz konusu eserin ME'nin bir nüshası olduğu açıktır.

⁹ Galip Güner, Kıpçakça Yazılmış Kitâb'ül-Ef'âl Özgün Bir Eser midir?, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi XII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Mayıs 2025.

¹⁰ Zeki Velidi Togan, "a.g.m.", 86.

ME'nin Harezmi Türkçesine Satır Altı Çevrili Bilinmeyen Bazı Nüshaları

Ayrıntılı tetkik ve araştırmalar devam ettiği sürece gerek Türkiye sınırları içerisinde gerekse dünya coğrafyasında yer alan ve aynı zamanda keşfedilmeyi bekleyen daha birçok ME nüshasının gün yüzüne çıkarılması kaçınılmazdır. Eldeki çalışma bu savı destekler mahiyettedir. Zira söz konusu çalışmada ME'nin tespit ettiğimiz 6 yeni nüshasının tanıtılması amaçlanmaktadır. Lübnan-Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi Doğu Bilimleri Kütüphanesi (Bibliothèque orientale) MS 2/1085, Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Paşa 381, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 6900, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2009, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5407, Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buharî 307 numarada kayıtlı bu nüshaların literatürde daha önce bahsi geçmemektedir. Adı geçen eserlerin fizikî özellikleri ve ağırlıklı olarak Harezmi Türkçesine ait olduğunu düşündüren dillik özellikleri şu şekildedir:¹¹

L Nüshası: Lübnan-Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi Doğu Bilimleri Kütüphanesi (Bibliothèque orientale) MS 2/1085

Baş: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَ عَلَى جَمِيعِ الْأَلْسِنَةِ لِسَانَ الْعَرَبِ كَمَا

Şükr Tañrığa ol Tañrı kim artuñ kıldı kamuğ tiller üze 'Arab tilini neçük kim

Son: ثوب الزجل و لا يجوز النوب الرجل و لا الثوب رجل

Fizikî özellikleri: Kâğıt: 217 yaprak. Hat: Nesih. Satır: 8. Cetvel: Yok. Serlevha: Yok. Mihrabiye: Yok. Tezyinat: Yok. Müstensih: Son sayfaları koptuğu için herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İstinsah yeri: Yok. İstinsah tarihi: Yok. Cilt: Kahverengi meşin.

İsimler kısmı (birinci bölüm): 1-55. Fiiller kısmı (ikinci bölüm): 55-212. Harfler (üçüncü kısım): 212-214. İsim çekimi (dördüncü kısım): 214-215. Dördüncü kısmın bir parçası ve beşinci kısmın tamamı yapraklar koptuğu için mevcut değildir. Eserin mukaddime kısmının üç satırı ile isimler ve fiiller kısımlarının tamamının Harezmi Türkçesine satır altı çevirisi bulunmaktadır. Mukaddime, birinci ve ikinci kısımların tamamı satır

¹¹ Nüshalar, genel bir incelemenin sonucunda tanıtılacaktır. Her bir nüsha ile alakalı yapılacak olan ayrıntılı çalışma, eldeki makaleye ilave bilgiler sunacaktır.

altında Farsçaya tercüme edilmiştir. Kâğıt, imla ve dil özelliklerinden yola çıkılarak nüshanın 14. veya 15. yüzyıllarda istinsah edildiği söylenebilir.

Dillik özellikleri:

Eserin Harezmi Türkçesi ile yazıldığı hususundaki kanaatin oluşmasına neden olan belirgin dillik özelliklerden biri Eski Türkçe /-d-/ ve /-d/ ünsüzünün durumudur. L nüshasında /-d-/ , /-d/ > /-ḡ-/ , /-ḡ/¹² değişiminin çok sayıda örneğine tanıklık edilmektedir. Dişler arası sızıcı /ḡ/ ünsüzü eserde ı ile işaretlenmektedir: *işge ḡodulmuş vakt 3b/01, ödlek namāzi 4a/8; ikindüden kiḡin 4b/1, adaḡı, yıḡıḡı 23b/3, uzun boḡluḡ 25b/8, edḡü kılḡuḡı 27b/2 vb.*

Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ , /t-/ ve /k-/ ünsüzlerinin korunması (bol- 14b/7, bér- 27a/5, teg- 22a/73, kızlen- 16b/1 vb.), söz başı /y-/ protezinin çoğunlukla korunması (yıḡaç 6b/2, 8b/8, yinḡı 9a/8, yinḡe 22a/3, yiplük yigne 34a/2), Eski Türkçe ny>n~y~yn değişiminin tamamlanması (ḡoyun 43b/4; ala ḡoyun ve aynı satırda başı ḡara ḡalḡanı aḡ ḡoy 45b/2) eserde dikkati çeken fonolojik özelliklerdendir.

L nüshasına dair belirgin morfolojik özelliklerden bahsedilecek olursa; bilindiği üzere iki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonunda ve morfem başında-sonunda yer alan /g/ , /ḡ/ ünsüzleri Harezmi Türkçesinde genellikle korunmaktadır.¹³ L nüshasında da -en azından taranan varaklarda- söz konusu ünsüzün korunduğu görülmektedir: *sarıḡ 21b/1, kuruḡ boḡaz 23a/5, iriḡ yer 7a/1, uluḡ taḡ 7a/7; ḡapuḡ üzesinde kölige ḡalḡan nirse, 16a/1; eliḡ 23b/2; küḡliḡ 21a/1; cānliḡ 21a/2, kelgen yıl 3b/5, yıḡaç mīvelendürgen bulıt ḡopḡarḡan yel 6b/2; küin ortasında suw teg köriüngen salḡım 7a/1; tuz satḡuḡı 8a/2, bulḡanuk suw 9a/5, yalḡan sözledi 55a/3 vb.*

Eserde akuzatif morfemi {+nI}, teklik 3. şahıs iyelik morfemi sonrası {(X)+n} olarak işaretlenmektedir: *teweni 62b/5, oḡlanı 63b/6, sütni 79b/1,*

¹² Dişler arası sızıcı /ḡ/ sesinin imlası kendi çalışmalarımız da dâhil birçok alan çalışmasında /ḡ/ ile işaretlenmiştir. Edḡü, ḡuḡuḡ, boḡ gibi kimi sözcüklerde yer alan dişler arası sızıcı ḡ sesinin metinde ı ile işaretlendiği durumlarda /ḡ/ ile transkribe edilmesi doğru değildir. Zira uluslararası kabul görmüş transkripsiyon sistemine göre /ḡ/ , ı harfinin değil ض harfinin transkripsiyonunda kullanılmaktadır. Bu vesile ile yapılan bundan sonraki alan çalışmalarında dişler arası sızıcı /d/ ünsüzünün transkripsiyonunun /ḡ/ ile değil /ḡ/ ile gösterilmesi gerektiği ifade edilmelidir.

¹³ János Eckmann, *a.g.e.*, 13.

karın yardı 31b/1 vb. Bunun yanı sıra datif morfemi [+ka], [+ga] ve [+ge] şeklindedir: *boğazğa revân barğan suw 9a/5, üçdin tokuzğa tegi yâ onğa tegi 20b/6, yüksekdin aşakka ijen suw yolu, tegirmenge kemişilgen aşılk 17a/6 vb.* Bahsi geçen nüshada genitif morfemi {+nIn} ve kimi yuvarlak bir ünlünün sonrasında {+nUn} olarak kaydedilmektedir. Bu şekilde ikili kullanımın izlerine Harezmi Türkçesi ile yazılan diğer metinlerde de rastlamak mümkündür.¹⁴ *tan yarukınuñ öñi 4a/6, yörigen yıldızlarınñ ewleri 5a/8, bir yıgaçnuñ üçte biri 8b/8, kişiniñ meñzi taķı şıfatı 21a/6, hatunnuñ örülmiş saçı 22a/1 vb.* Çoğunlukla {+DIn} (kışdın kırkınc tün 4a/4; öñlekdin aħşamğa tegi 4b/1; onunç kün muħarremdin 4b/4; kün batmışdın soñ kızzılık yâ aklık 5b/7) nadir de olsa {+DAn} (ikindüden kiğın 4b/1) olarak kullanılan ablatif morfemi; [+garu], [+gerü] yön morfemi (moynuzı artgaru kayķı koyun 45b/3, ilgerü egri moynuzluğ koy 45b/3); {+rAk} karşılaştırma morfemi (kiçigrek kabile 20b/7) isme gelen kimi işletim morfemlerindendir. Eserde dikkati çeken bir diğer dil özelliği {+DA} ve {+DIn} isim işletim morfemlerinin ön sesinin ötümsüz ünsüzlerden sonra çoğunlukla ötümlü şekliyle kullanılmaya devam etmesidir. Üçte bir törtte bir 4a/2, kökte 5a/7 gibi az sayıda örneğe nispeten tutakda 23a/6, atdın 63a/1, öñlekdin 4b/1, üçdin 20b/6, kışdın 4a/4 vb. çok sayıda örneğe rastlanılmaktadır. Bu durum yine Harezmi Türkçesi dillik özellikler arasında zikredilmektedir.¹⁵

Eserde ilaveten {-gU}, {-mİş}, {-mAdUk} ve {-(X)r} partisip morfemlerine tanıklık edilmektedir: *oğlanlar öğretgü ew 14b/5, oturğu yer 14b/7, ew üze binâ kılınmış ew 16b/6, kişige küçin birilmiş oğlan 27a/5, aş konmuş tirgi 18a/7; aş konmaduk tirgi 18a/7, karışturulmaduk hamr 32b/8, eginge teger saç 22a/73, sağılur koyun 44a/6 vb.*

M Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Paşa 381

Baş: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بَابُ فَعَلٍ يَفْعَلُ

Son: لَيْسَ زَيْدٌ ذَاهِبًا هَاتِ لَدَا

Zeyd barğan irmez keltür mañar fülân ne erseni.

Fizikî özellikleri: Kâğıt: 134 yaprak. Hat: Nesih. Satır: 11. Cetvel: Yok. Serlevha: Yok. Mihrabiye: Yok. Tezyinat: Yok. Müstensih: Kemâle'd-dîn

¹⁴ János Eckmann, *a.g.e.*, 8; Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 28.

¹⁵ János Eckmann, *a.g.e.*, 12.

İbn-i 'Osmān el-H̱varezmī. İstinsah yeri: Yok. İstinsah tarihi: 24 Zilkade 761 (6 Ekim 1360). Cilt: Zilbahar şemse, köşebentli, zencirekli, sırtı ve arka kapağı düşmüş, şirazesi dağılmış, iç kapak kâğıt kaplı, koyu kahverengi meşin.

Sadece fiil kısmından müteşekkil olan nüshada Arapça sözcüklerin Harezmi Türkçesi ile çevirisi mevcuttur. Sayfa kenarlarında tashih ve zabıt kayıtları bulunmaktadır. Nüshada rutubet ve kurt yeniği vardır.¹⁶

Dillik özellikleri:

Kök Türk metinlerinde kimi sözcüklerin ortasında ve sonunda var olduğu kabul edilen /-b-/ , /-b/ ünsüzünün M nüshasındaki durumu "çok daha önce b'den dönüşmüş w (ف veya ف) henüz muhafaza edilir"¹⁷ değerlendirmesini akla getirmektedir. Yapılan izah doğrultusunda Kök Türkçe kimi sözcüklerde yaşayan /-b-/ , /-b/ ünsüzünün Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerde üç noktalı ya da tek noktalı fâ ile işaretlenebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bağlamda M nüshasında *çewürdi anı* 2a/10, *suwka batırdı anı* 3b/3, *awundı anıy birle* 6b/10 vb. örneklerde çift dudak ünsüzünün üç noktalı fâ (ف) ile yazıldığı; *yüzini çewürdi andın* 2b/9, *öwke kıldı anıy üze* 2a/5, *yuttı öwkesini* 14b/8, *yuwka boldı* 17b/5 vb. örneklerde yine aynı ünsüzün tek noktalı fâ (ف) ile yazıldığı görülmektedir.

M nüshasının Harezmi Türkçesi ile yazıldığı hususundaki kanaatin oluşmasına neden olan belirgin fonolojik özellikler şunlardır: Kimi söz içi ve söz sonunda yer alması beklenen dişler arası sızıcı d ünsüzünün eserde ikili bir durum sergilediği gözlemlenmektedir. Eski Türkçe /-d-/ , /-d/ > /-d-/ , /-d/ değişiminin izlerine M nüshasında çoğunlukla rastlanmaktadır ancak söz konusu sürecin devamı niteliğinde olan > /-y-/ , /-y/ değişiminin görüldüğü örnek sözcüklere yine ilgili eserde rastlamak mümkündür: *boyamak* 2a/1; *merhem koydı baş üzesiye* 4a/4, *yastuk koydı sökelge* 4a/6 ~ krş. *koğtı ne erseni* 8a/8, *arkuru koğtı yıgaçnı idiş üze* 8a/10; *tiwe kıyrukını tepretti* 4b/11, *ayırdı ne erseni* 10b/9 ~ krş. *adrıldı andın* 16b/4; *tepti anı adaki birle* 7a/4; *awladı keğigni* 8a/4; *tarttı kowanı kuğuğdın* 9b/5, *kuğuğnı* 10b/10; *eğgüliük kılmak* 24a/11; *otlağka ıdtı kölüklerini* 30a/1.

¹⁶ Bu nüshanın tavsifi www.yek.gov.tr adresinden alınmıştır.

¹⁷ János Eckmann, *a.g.e.*, 11.

Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ , /t-/ ve /k-/ ünsüzlerinin M nüshasında çoğunlukla korunduğu görülmektedir: *Yâri berdi aya 30b/7, sowuk boldı ne êrse 30a/7, bardı 27b/6, tiwege 1b/5, tügünge 3a/1, kökdin 20a/11, köz 2a/10 vb.* Nüshada nadir de olsa /t-/ ve /d-/ nöbetleşmesi mevcuttur: *tağladı tağ birle başnı 27b/7* örneğinin bir satır altında *bu dağ (27b/8)* örneğine tanıklık edilmektedir. Söz başı /y-/ ünsüzünün eserde ikili bir kullanım içinde olduğu görülmektedir: *ağaç 6a/1 ~ krş. yığaç 6a/2, 3; yırak boldı mindin 2a/6 ~ krş. sökellik ırak boldı 21b/7 vb.*

Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerden yola çıkılarak kaydedilen “/t/’den önce seyrek olarak görülen /ç/ > /ş/ değişimi”nin¹⁸ izlerine M nüshasında da tanıklık edilmektedir: *kendü özi ikinç şarâb iştı 18a/2.*

M nüshasının belirgin dillik özelliklerinden biri, iki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonu ile morphem başında-sonunda yer alan /g/ , /ğ/ ünsüzlerinin korunmasıdır: *yalğan sözledi aya 2a/11, kazğandı mâlnı 2b/1, bu kaçğan kölükler 6a/7, kustı ağzı toluğ 7b/1, yumdı eligin 8b/2; katığ esgen yel 10a/10, sınık alınlı 16a/4, yinçge boldı 17b/5 vb.*

Nüshada akuzatif morfemi {+nI} (tokıdı tonnu 3a/8, sünjükni uşattı 2b/7, egdi yığaçnı 10a/11 vb.), teklik üçüncü şahıs iyelik morfeminden sonra {+(X)n} (*eriy kolin artğaru bağladı 10b/5*) olarak işaretlenmektedir. Datif morfemi [+ğa], [+ka], [+ge] (*çakırdı koyımat koyunlarğa 10b/11, kırt koyunlar arasınğa tüştı 21b/4, çökti suwka 28b/3, tiwege 1b/5, ürdi tügünge 3a/1, sökelge 4a/6, yirge 20a/11 vb.*); genitif morfemi {+nIn} (*iki köziniy arasını çattı 2a/10, Teyriniy dñi 35a/5 vb.*); ablatif morfemi {+DIIn} (*ne êrsedin 6b/2, şehvetdin 10a/7, ağzındın 10b/9, kökdin 20a/11 vb.*); yön morfemi [+ğaru], [+gerü] (*eriy kolin artğaru bağladı 10b/5, vakt boldı sañar kim fülân iş kılsay 24a/1, cevânmerdlik kıldı añar malı birle 44a/1*) biçimindedir. Eserde ayrıca {+lenç} morfemi ile kerelik anlamının verildiği görülmektedir: *ikilenç yağmur yağdı yirge 27a/5.*

M nüshasında kaydedilen partisip morfemleri {-gU}, {-mIş}, {-AsI} ve {-(X)r} şeklindedir: *bu kılıç urğu yer 2a/3, borç birgü vakt keldi 17b/8, bu sığınğu yer 27a/9, awlanmış kedig 8a/4, dād biresi kün 14b/2, oğlan toğurası vakt 19a/10, kurbân kılğu tawar öldürür yirge yitti 17b/8*). Söz konusu nüshada ayrıca {-mAYIn} olumsuzluk bildiren zarf-fiil morfemi yer almaktadır: *şarâb içgenler ündemeyin keldiler 20a/2.*

¹⁸ János Eckmann, *a.g.e.*, 16.

B Nüshası: Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 6900**Baş:** ضربا و ضرب الجروح ضرابا عتب عليه

Cerāḥat şokuldadı şokuldamaḳ öwke kıldı anıñ üze.

Son: بیس الرجل زید بیس رجلا زید عسی زید ان یقوم

Ne yaman turur Zeyd, M, yawudı kim Zeyd kıpsa.

Fizikî Özellikleri: Kâğıt: 203 yaprak. Hat: Nesih. Satır: 7. Cetvel: Yok. Serlevha: Yok. Mihrabiye: Yok. Tezyinat: Yok. Müstensih: Yok. İstinsah yeri: Yok. İstinsah tarihi: Yok. Cilt: Kahverengi meşin üstüne lale desenleri olan ebruli kâğıt yapııştırılmış.¹⁹

Arapça sözcüklerin Harezmi Türkçesine çevrildiği eserde sadece fiil kısmı yer almaktadır. Baştan ve sonndan eksiktir. Farsça tercümesi bulunmamaktadır.

Dillik Özellikleri:

B nüshasında *yawuz 10a/4, suwnı 14a/2, yüz çewürdi andın 14a/3 vb.* örneklerde çift dudak ünsüzünün üç noktalı fâ (ف) ile yazıldığı; *tewege 1b/5, öwke 2b/1, suw 7b/2, awundı 10a/7 vb.* örneklerde yine aynı ünsüzün tek noktalı fâ (ف) ile yazıldığı görülmektedir.

Kimi sözcüklerin içinde ve sonunda olması beklenen dişler arası sızıcı d ünsüzünün B nüshasında çoğunlukla > /-y-/ , /-y/ ünsüzüne dönüştüğünü görmek, nüshanın geç dönem Harezmi Türkçesi metinlerinden biri olma ihtimalini akla getirmektedir. Taranan sayfalarda *edgülikiñe 33a/1, edgülik kıldı aña 33b/1* gibi tanıklara mukabil *koydı 8a/6; kuyunu 6a/6; kuyruḳın 6a/7; eygü 15a/6; ayırdı 19b/3; ayakı 21a/2; uyuḡan 22a/7* gibi çoğunluğunu /-d-/ , /-d/ > /-y-/ , /-y/ değişiminin oluşturduğu örneklerin varlığı bu savı desteklemektedir.

Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ , /t-/ ve /k-/ ünsüzlerinin B nüshasında çoğunlukla korunduğu görülmektedir: *boldı 5b/4, 17a/7; birdi 11b/7, kirgü 65a/1, kömdi 26a/5, tızdı 20a/7, temürni 42a/1, tiktı 13b/6, tökti 15b/2; bu tul 'avrat 32b/2 vb.* Ancak aynı sayfada aynı sözcüğün /t-/ ~ /d-/ şeklinde ikili şekline de tanıklık edilebilmektedir: *teriḡ boldı orun 51a/4 krş. derin olmak 51a/5 vb.*

¹⁹ Bu nüshanın tavsifi www.yek.gov.tr adresinden alınmıştır.

Eserde söz başı /y-/ ünsüzünün ikili örneklerine tanıklık edilmektedir: *yüklüg boldı ağaç taķı 'avrat 17a/7, kesti ħurma ağaçını 20b/6 krş. yıgaç 50b/a, yıraķ 17b/7, tizdi yinçüni vb.*

Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerde {+DA} ve {+DIn} gibi morfeplerin ön sesinde yer alan ünsüzlerin, ötümsüz ünsüzlerden sonra çoğunlukla ötümlü şekliyle kullanılmaya devam ettiği bilinmektedir. B nüshasında morfeplerin ön sesinde yer alan /d/ ünsüzünün aynı morfeplerde çoğunlukla korunurken {-DI} fiil işletim morfeğinde yer alan söz konusu morfeplerin ötümsüzleşerek kullanıldığı çok sayıda örneğe tanıklık edilmektedir. Bu durum nüshanın geç dönem Harezmi Türkçesi eseri olması ile ilişkilendirilebilir: *tikti 13b/6, tökti 15b/2, tarttı 13a/6, tepretti 8a/6 krş. sökellikdin 35a/5, işdin 36b/1, yawuzlukdın 38b/6 vb.*

B nüshasında -taranan sayfalar- iki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonu ile morfeplerin başında-sonunda yer alan /g/, /ğ/ ünsüzlerinin korunmadığı az sayıda örneğe (tutti elini 11b/6) mukabil korunduğu çok sayıda örneğe (yalğan 2b/7, sıçğan 10a/7, bu bağığ atlar 12a/6, kıatığ esti yel 14a/6, bu yaruğ alınlığ 22a/3) tanıklık edilmektedir. Eserde datif morfeplerinin [+ğa], [+ka] ve [+ge]'li şekillerine rastlanılmaktadır: *yarımınğa 50a/5, kınka soktı kılıcını 6a/7, başka 38a/4, üçünci boldı erenlerge 5b/4, 'ahdge 37a/5 vb.* Nüshada akuzatif morfepleri {+nI} (öldürükni (1b/5), korquğni 43a/7, küwürdi yipni ignege 51b/4 vb.), ablatif morfepleri {+DIn} (sökellikdin 35a/5, işdin 36b/1, yawuzlukdın 38b/6 vb.), genitif morfepleri {+nIn} (Tağrınığ dini 49b/1, yarıdı koynığ kulağını 51a/1 vb.) ve kimi yuvarlak ünlülü sözcükten sonra {+nUğ} (kölükünğ 26a/3) olarak kaydedilmektedir. Eserde ayrıca {-gU}, {-mIş} partisip morfeplerine (bu kıaytğ yer 45b/1, bu suwka kirgü yer 65a/1, bu örülmiş saç, bu kesilmiş üzüm (14b/5) ve {-mAyIn} gerundium morfeplerine (ündemeyin keldi şarab üze 28a/6) tanıklık edilmektedir.

C Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2009

Baş: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي فضل على جميع الالسنه لسان العرب

Son: المجزر و المحشر و المغرب فسادة و كان القياس الفتح

Fizikî Özellikleri:

Kâğıt: 241 yaprak. Hat: Nesih. Satır: 9. Cetvel: Yok. Serlevha: Yok. Mihrabiye: Yok. Tezyinat: Yok. Müstensih: Necmü'l-Müezzinî. İstinsah yeri:

Yok. İstinsah tarihi: 760 (1358-1359) Cilt: Sırtı kahverengi meşin.²⁰ Bâb başlıkları koyu, kalın, içi siyah dışı kırmızı kalemle yazılmıştır.

İsim ve fiil kısımlarından müteşekkil olan nüshada Arapça sözcüklerin Farsça ve Harezm Türkçesi ile çevirisi mevcuttur.

Dillik Özellikleri:

C nüshası hem Doğu hem Batı Türkçesi dillik özelliklerinin hâkim olduğu bir eserdir. Nüshada kopan kimi sayfaların daha açık renk bir kâğıt ile tamir edildiği görülmektedir. Nüshanın nispeten daha koyu olan orijinal sayfalarında Doğu Türkçesi; tamir edilen sayfalarında da Oğuz Türkçesi hâkimdir. Söz konusu eserde kimi fasılların eksik olduğu görülmüştür. Örneğin “ig” (hastalık) ile “konukluk” arasındaki fasıl mevcut değildir.

C nüshasında çok daha önce /-b-/ /-b-/'den dönüşmüş /-w-/ /-w-/ ünsüzünün üç noktalı fâ (ف) ya da tek noktalı fâ (ف) ile yazıldığı görülmektedir. Aynı satırda her iki harf ile işaretlenen /-w-/ /-w-/ ünsüzlerine rastlamak mümkündür. Örneğin aynı satırda yer alan küveç 18a/2 sözcüğündeki söz konusu ünsüz hem üç noktalı fâ (ف) hem de tek noktalı fâ (ف) ile yazılmıştır.

Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ /t-/ ve /k-/ ünsüzleri C nüshasında genellikle korunmaktadır: *erenler cem' bolğu yir 15a/2, bahşiş birdi aya 62b/3, bar 71b/6, tarlık 30b/6, keltürdi 61b/8, küç 61a/8 vb.* Eserde söz başı /y-/ ünsüzünün ikili örneklerine tanıklık edilmektedir. Örneğin ağaç ve yığaç sözcüklerinin nöbetleşe kullanıldığı çok sayıda örnek yer almaktadır: *yığaç 11b/5 krş. ağaçnı 81a/3.*

C nüshasında söz içi ve söz sonu sızıcı /-d-/ /-d/ ünsüzünün korunduğu çok sayıda örnek yer almaktadır: *kuğuğ 9b/6, biş kişi toğdurğan çanak 18b/3, adağ 26a/7, edgülük 31a/2, yıdığ satğuçı 35a/4, adrıldı andın 77b/4 vb.* İlgili nüshada /-d-/ /-d/ ~ /-y-/ /-y/ nöbetleşmesine bağlı olarak aynı satırda aynı sözcüğün ikili şekilde kullanıldığı örneklerle rastlamak mümkündür: *aş kıymış tergi krş. -aynı satırda- aş koğmaduk tergi 18b/6 vb.*

Eserde iki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonu ile morfem başında-sonunda yer alan /g/ /ğ/ ünsüzlerinin korunduğu örnek sayısı fazladır: *kuyaş batkandın soyra 4a/6, uluğ tağ 7a/1, kuruğ ot 11b/5, uluğ kapuğ 16a/7, kazğan kulpı 18a/5, kısğa süreler 32a/1 vb.* Ancak Batı Türkçesi dillik

²⁰ Bu nüshanın tavsifi www.yek.gov.tr adresinden alınmıştır.

özelliklerin hâkim olduğu nispeten daha açık renk kâğıt üzerine kayıtlı olan sözcüklerde [+lɨɣ], [+lig] türetme morfeminin sonundaki ünsüzlerin düştüğü; düşerken de kimi ünlülerde yuvarlaklaşmaya neden olduğu görülmektedir: *aķ saġlı 27a/1, uzun kulaķlı 27a/2, aķuķ yüzli 27a/3, körklii 27a/3, yaruķ kulaķlı 27a/9 vb.* Tüm bu örneklerin yanında bahsi geçen nüshada *ulug közli 27a/5* örneğinde olduğu gibi hem Doġu hem de Batı Türkçesinin iç içe olduğu kullanımlara rastlamak mümkündür.

Nüshada akuzatif morfemi {+nI} (uŗattı sünükni 61b/8, kızıdı kuduġnu 64a/4, ewni süpürdi 67a/11 vb.), datif morfemi [+ġa], [+ķa], [+ge] (ķapug astıġa urulgan yassı temür 17a/9, kulaķķa tegrü saġ 22b/5, kıyāmetge bütmeġen 32b/9, kiŗilerge etmek birdi 66a/1 vb.), genitif morfemi {+nIŋ} (ħurma yıġaġınıŋ ķabıdın kılınmıŗ yip 12a/1, erŗseniŋ iki yanı 22a/9, anarıŋ er ķarındaŗı 29a/5 vb.), ablatif morfemi {+DIŋ} (keltürdi anı ildin ilge 61b/8, küġ birle aldı andın ne erseni 61a/8, ne ersedin ‘āciz boldı 66a/3 vb.) biçimindedir.

C nüshasında {-gU}, {-mIŗ}, {-(X)r}, {-mAdUķ} partisip morfemlerinin kullanıldıġı örnek sayısı oldukça fazladır: *bu ķaytġu yer 45b/1, bu suwķa kirġü yer 65a/1, bu örülmiŗ saġ, bu kesilmiŗ üzüüm 14b/5, kūn toġar yan (5a/2), iŗ sinamaduk er 77b/8 vb.* Farklı yazı stillerinden dolayı nüshanın muhtelif kiŗiler tarafından tercüme edildiġi anlaşılmaktadır. Zira *kūn toġar yan* çevirisine mukabil aynı satırda kaydedilen ve {-AcAk} partisip morfemi ile genişletilen *kūn toġacak yer-kūn batacak yer* sözcüklerinin daha koyu bir mürekkeple yazıldıġı görülmektedir.

H Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5407

Baş: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ بَابُ فَعَلٍ يَّفْعُلُ فَعْلًا وَهُوَ فَاعِلٌ

Son: فَشَادَةٌ وَكَانَ الْقِيَاسُ الْفَتْحُ اِنْهَا مِنْ بَابِ يَّفْعُلُ

Fizikî Özellikleri:

Kâğıt: 185 yaprak. Hat: Nesih. Satır: 9. Cetvel: Yok. Serlevha: Yok. Mihrabiye: Yok. Tezyinat: Yok. Müstensih: Yok. İstinsah yeri: Yok. İstinsah tarihi: Yok.²¹

Dillik Özellikleri:

²¹ Bu nüshanın tavsifi www.yek.gov.tr adresinden alınmıştır.

Arapça sözcüklerin Farsçaya, Doğu ve Batı Türkçesine çevrildiği bu nüshada sadece fiiller kısmı yer almaktadır. Nüshada 16. sayfadan 24. sayfaya kadar olan ve farklı bir kâğıt rengine sahip olan bölümün farklı bir kaleminden çıktığı görülmektedir. Bu durum sayfaları kopan nüshanın farklı bir kişi tarafından tamamlandığı ihtimalini akla getirmektedir.

H'de Batı Türkçesi çevirilerinin Doğu Türkçesine nispeten daha koyu bir mürekkep ile yazıldığı görülmektedir: *kemürdi süyükni* (Doğu Türkçesi), *kemürdi kemüki* (Batı Türkçesi ve daha koyu mürekkep ile yazılmıştır.) (13a/3); *aykırđı kıymat kıyunğa* (Doğu Türkçesi), *haykırdı çoban kıyunlara* (Batı Türkçesi) (13a/7); *dönderdi sözni* (Doğu Türkçesi), *yalan söyledi* (Batı Türkçesi) (13a/8); *yüklüg boldı tişi taķı söğüt* (Doğu Türkçesi), *yüklü oldu 'avret dahı ağaç* (Batı Türkçesi) (14a/3) vb.

Doğu ve Batı Türkçesine çevrilen örneklerde ilgili yazı dillerinin imla, fonolojik ve morfolojik özelliklerinin hâkim olduğu görülmektedir. Yazıldığı çevrenin imla geleneğine uygun olarak -örneğin- "su" sözcüğünün ünsüzünün Doğu Türkçesinde sin (س) ile Batı Türkçesiyle sâd (ص) ile yazıldığı görülmektedir.²² Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ ünsüzü Doğu Türkçesine yapılan çevirilerde korunurken Batı Türkçesine yapılan çevirilerde düşmektedir. *Yudı nemeni suw birle* (doğu) *krş. yudı nesne'i şuyla* (14b/8) örneğinden yola çıkılarak iki farklı sahada iki farklı akuzatif morfeminden (+nI, +I) bahsedilebilmektedir.

Kimi sayfaların aynı ya da farklı satırlarında yer alan örneklerde hem Doğu hem Batı Türkçesinin dillik özelliklerine bir arada rastlanılmaktadır. Nitekim *kök közlü boldı* (69b/2) çevirisinin iki satır sonrasında yer alan *tiz şehvetlü oldu* (69b/4) örneğinde isimden isim türetme morfemi {+lğ}, {+lig}'in sonundaki /g/, /ğ/ ünsüzlerinin düştüğü ve morfemin ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülmektedir. Oğuzcanın tesiri olarak kabul edilebilecek böylesi bir çekimin ardından gelen sözcüğün ikili kullanımı (boldı ~ oldu) nüshanın Doğu ve Batı Türkçesi ile yazılan bölümlerinin aynı kaleminden çıkabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bir başka örnekte bir sözcüğün çevirisi için kaydedilen istekdin könlü *kağguluğ boldı* ~ istekdin könlü *kağgulu* (73a/5) çevirisinin -yazı tarzı göz önünde bulundurulduğunda-

²² Konu için bkz. Talat Tekin, Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı, Makaleler 2 Tarihi Türk Yazı Dilleri, Yayına Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, 113-114.

aynı kişi tarafından yapılmış olma ihtimali yüksektir. Bu durum söz konusu nüshanın bir kişi tarafından geç dönemde hem Doğu hem de Batı Türkçesinin tesiriyle kaleme alındığı fikrini desteklemektedir.

İki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonu ile morfem başında-sonunda yer alan /g/, /ğ/ ünsüzlerinin durumu H nüshasında oldukça karmaşıktır. Zira {-ğAn} fiilden isim türetme morfeminin başında yer alan söz konusu morfemin çoğunlukla korunduğu, isimden isim türetme morfemi [+lğ], [+lig]'in sonundaki /g/, /ğ/ ünsüzlerinin ise düştüğü görülmektedir: *yurt koyup kaçganlar* 58b/8 *suvsagan tişi* 78a/8 *krş. körklü yüzülü tişi* 7b/4, *sewiünçlü er* 63a/7, *edgü bahtlı boldı* 64a/5, *uzun saçlı boldı* 68a/9 vb.

H nüshasında söz içi ve söz sonu sızıcı /-d-/ , /-d/ ünsüzü ikili bir kullanım sergilemektedir. Örneğin Arapça bir sözcüğün çevirisi için kaydedilen *boḍadı saçnı* 2a/1 ifadesinin hemen yanında *boyadı saçı* gibi bir kayıtlarla karşılaşılabilir. Yazı stili göz önünde bulundurulduğunda söz konusu çevirinin aynı kişi tarafından yapılma ihtimali oldukça yüksektir. Bununla birlikte ilgili nüshada /-d-/ , /-d/ ~ /-y-/ , /-y/ nöbetleşmesine dair çok sayıda örnekle karşılaşılmaktadır: *üçünçi boldı boḍunlarğa* 3a/4, *kazdı kuḍuḡnı* 5a/7, *edgülik birle hoşnüd kıldı aya* 74a/8, *adaḡ* 79a/4, *koyup* 58b/8, *kışka boyunlu boldı* 76a/1, *muḡadı adaḡınını baş barmakı* 76a/4 vb.

H nüshasında Doğu Türkçesi dillik özelliklerinin hâkim olduğu çevirilerde akuzatif morfemi {+nI} (septi suwnı aya 3b/7, arguzdı tiweni 5a/4, süpürdi iwni 8b/1 vb.), datif morfemi [+ğa], [+ka], [+ge] (boḍunlarğa 3a/4, bātılğa 8b/1, suwka batmış er 69b/7, öwkege 26b/2, köñülge 59a/2, 'aşık boldı bu tişige 74a/2 vb.), genitif morfemi {+nIḡ/nUḡ} (kesti ḡurmānıḡ salkımların 15b/5, aṭ kuḍruḡnıḡ düḡünü 58b/4, üzümnüḡ sıkılmış suwı 6a/4 vb.), ablatif morfemi {+DIḡ} (ildin ilge keltürmüş 1b/8, aḡzındın 10b/2, biligdin 12a/5 vb.) biçimindedir.

H nüshası, tarihî Türk dili ile alakalı zengin malzemelerin yer aldığı önemli kaynaklardan biridir. 13b/1'de *aḡsuzın öldürdi* anı şeklinde tercüme edilen madde başı bir sözcük için aynı zamanda *duyduksuz öldürdi aya* şeklinde bir çeviride bulunulmuştur. Burada aḡsuzun ve duyduksuz sözcüklerinin aynı leksik birimi karşılamak üzere kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla gerek H gerekse ME'nin diğer nüshalarına dair

yapılacak olan ayrıntılı çalışmalar Türk dilinin zenginliğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

MB Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buhari 307

Baş: علاء الدولة ابو المظفر اتسز بن خوارزمشاه ادام

Son: طفا علق يفعل كذا ليس زيد ذاهبا

Başlamak, başladı fülân iş kılı, irmes Zeyd bargan, Zeyd gidici degüldür.

Fizikî Özellikleri:

Kâğıt: 232 yaprak. Hat: Nesih. Satır: 9. Cetvel: Yok. Serlevha: Yok. Mihrabiye: Yok. Tezyinat: Yok. Müstensih: Yok. İstinsah yeri: Yok. İstinsah tarihi: Yok. Cilt: İçi yaldızlı, gömme şemseli kahverengi meşin. İç kapağa şükûfe desenli ebruli kâğıt yapıştırılmış.²³

İsim ve fiil kısımlarından müteşekkil olan nüshada Arapça sözcüklerin Farsça ve Harezmi Türkçesi ile çevirisi mevcuttur. Nüshanın mukaddime kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Mukaddime kısmının ilk sayfası kopmuştur.

Dillik Özellikleri:

Nüshada kimi sözcüklerin Harezmi Türkçesine yapılan çevirilerinin üstünün çizildiği ve sözcüğün daha geç dönem Doğu Türkçesi ile çevirisinin kaydedildiği çok sayıda örneğe rastlanılmaktadır. Örneğin 22a/2'de Arapça *meštā* sözcüğü Harezmi Türkçesi ile *kış turğu iw* şeklinde çevrilmişken daha sonra bu çevirinin üstünün çizildiği ve aynı sözcüğün *kışlık iw* şeklinde tercüme edildiği görülmektedir ya da 28a/3'te Arapça *Rab* sözcüğünün Harezmi Türkçesi ile çevirisinin (igtülegen Tenri) üstü çizilmiş ve altına daha geç dönem Doğu Türkçesi ile çevirisi (béslegen) yazılmıştır. Bu durum üstü çizilen sözcüklerin zamanla kullanımdan düştüğünü ve kitaba daha sonra sahip olanların bu sözcükleri döneminin Türkçesine çevirerek söz konusu sözcüğü daha anlaşılır bir hale getirme gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir.

MB nüshasında çift dudak ünsüzünün kimi örneklerde üç noktalı fâ (ف) (yawuz 18a/6, tiweni 87b/6 vb.) ile; kimi örneklerde de tek noktalı fâ (ف) (suw 12a/2, tiwe 15b/9 vb.) ile yazıldığı görülmektedir.

²³ Bu nüshanın tavsifi www.yek.gov.tr adresinden alınmıştır.

Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ , /t-/ ve /k-/ ünsüzlerinin MB nüshasında çoğunlukla korunduğu görülmektedir: *tamar 30b/8, tutağ 32b/3 krş tudağ 37b/2, kēdilgen 54b/8, külmışde 33a/3, barğan 12a/3, boldı 93a/5 vb.*

Eserde söz başı /y-/ ünsüzünün çoğunlukla korunduğu kimi yerlerde de ikili örneklerine tanıklık edilmektedir: *yığaç 16a/6 krş. ağaç 16b/7, yinçge 48b/1, yip 51b/7 vb.* MB nüshasında söz içi ve söz sonu sızıcı /-d-/ , /-d/ ünsüzünün çoğunlukla korunduğu (*ağak 30a/7, orta bodluk 37b/4, köyül kağğusı 38b/5, kēdilgen ton 54b/8 vb.*) görülürken kimi örneklerde de /-d-/ , /-d/ > /-y-/ , /-y/ (ayırđı oğlarını anasındın 94a/7, ol kayğuluğ 94b/2 vb.) değişiminin izlerine rastlanılmaktadır.

MB nüshasında iki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonu ile morphem başında-sonunda yer alan /g/ , /ğ/ ünsüzlerinin korunduğu çok sayıda örneğe (idişde kalgan suw 12a/2, satğuçı 12b/2, kuruğ ot 16a/3, sarığ suw 31b/6, ol yüklüğ tiş 92a/1 vb.) tanıklık edilmektedir. Eserde datif morfeminin [+ğa], [+ka] ve [+ge]'li şekillerine (tapunmakğa sezā Tenri 28a/3, boğazka revān barğan suw 12a/3, turuğ 12a/4, küweçge bişmiş et 52b/8 vb.) rastlanılmaktadır. Nüşhada akuzatif morfemi {+nI} (sıçğannı 84b/7, tiweni 87b/6, suwnı 89b/1 vb.), ablatif morfemi {+DI} (tēgme bir nersedin bir pare 29a/2, işdin 88a/8, buyrukındın 91a/2 vb.), genitif morfemi {+nI} nadiren {+nu} (şehrin taş yanı 19b/5, alınnı iki yanı 31b/8, atanı er qarındaşı 39b/6, iwnü uşak töşeki 42b/2 vb.) şeklindedir. Eserde ayrıca {-gU}, {-mIş}, {-mAdUk} partisip morfemlerine (yunğ suw idişi 46b/7, ol yinçü tüzgü yip 94b/5, örülmiş saç 31b/1, Tenri buyurmuş iş 43a/7, qarıştırmaduğ hamr 49b/5 vb.) ve {-mIşdA} gerundium morfemine (külmışde açılğan tiş 33a/3) tanıklık edilmektedir.

S o n u ç

Bu çalışmada ME'nin literatürde bahsedilmeyen Lübnan-Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi Doğu Bilimleri Kütüphanesi (Bibliothèque orientale) MS 2/1085, Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Paşa 381, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 6900, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2009, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5407, Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buharî 307 nüshaları tanıtılmış, bu nüshaların fizikî ve dillik özellikleri ile Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar nu. 534'te muhafaza edilen Arap harfli karşılaştırmalı metin hakkında bilgi verilmiştir.

Nüshalar Eski Türkçe /-d-/ ve /-d/'nin çoğunlukla /-d-/ ve /-d/'ye ve kimi örneklerde /-y-/ ve /-y/'ye değişimi; Eski Türkçede kimi sözcüklerin ön sesinde yer alan /b-/ , /t-/ ve /k-/ ünsüzlerinin korunması, söz başı y- protezinin çoğunlukla korunması; iki ve daha fazla heceden oluşan sözcüklerin sonunda ve morfem başında-sonunda yer alan /g/, /ğ/ ünsüzlerinin korunması; {+nI} akuzatif morfeminin, çoğunlukla {+nIn} genitif morfeminin, {+DIIn} nadir de olsa {+DAn}ablatif morfeminin, [+ğaru], [+gerü] yön morfeminin, {-gU}, {-mIş}, {-mAdUk} ve {-(X)r} partisip morfemlerinin, {-mAyIn} gerundium morfeminin kullanımı gibi ölçütler nedeniyle söz konusu ME nüshalarının Harezmi Türkçesi ile yazıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Nüshaların el değiştirmesi sebebiyle orijinal çevirilerinin yanına ya da altına ikinci bir kişi tarafından daha geç Doğu Türkçesi ile tercümelerin veya Batı Türkçesine çevirilerin bulunduğu tanıklık edilmiştir.

Daha önceki yayımlarda ve bu çalışmada tanıtılan Harezmi Türkçesine satır altı çevirisi bulunan nüshalar değerlendirildiğinde, çevirilerin coğrafyaya ve zamana göre farklılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu kopyalar hakkında derinlemesine akademik çalışmalar yapılması gerektiği aşikardır. Böylece her bir kopyanın Türk dili tarihine katkıda bulunabilecek niteliklere sahip olduğu görülecektir.

Bu dönemde yazılan nüshalar hem müstakil olarak hem de mukayeseli bir biçimde akademik çalışmalara konu edinilmesi durumunda Zeki Velidi Togan'ın da bahsettiği üzere Zemahşeri'nin elinden çıkan nüshaya yakın bir eser ortaya konulabilecektir. Bunun ötesinde Harezmi Türkçesinin leksik, morfolojik ve semantik hususiyetlerini tam olarak tespit etme imkânı doğacaktır. İlaveten bahsi geçen karşılaştırmalı çalışmalar neticesinde zaman içerisinde Harezmi Türkçesinde hem leksik hem de morfolojik bakımdan ne gibi değişikliklerin meydana geldiği takip edilebilecektir.

Lübnan-Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi Doğu Bilimleri Kütüphanesi
(Bibliothèque orientale) MS 2/1085, 1b-2a.

Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Paşa 381, 1b-2a.

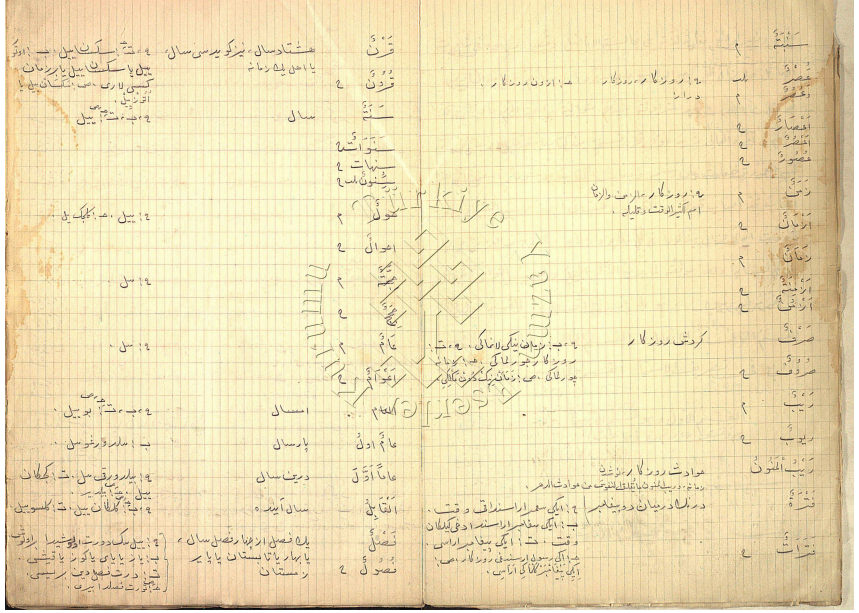
Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 6900, 1^b-2^a.Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2009, 3^b-4^a.

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5407, 1b-2a.

Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buhari 307, 2b-3a.

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 534, 5-6.

K A Y N A K Ç A

- BOESCHOTEN, Hendrik, A Dictionary of Early Middle Turkic, Editor: John O'Kane, Brill, Leiden 2022.
- ECKMANN, János, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- EMİNOĞLU, Emin, Kitâbü'l-Ef'âl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- ERSOY, Gülser, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Hem Doğu Türkçesine Hem Batı Türkçesine Satır Altı Çevrili Bir Nüshası Üzerine", Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 6 (2), 2022, 922-934.
- ERSOY, Gülser, "Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesine Satır Altı Çevirili Bilinmeyen Bazı Nüshaları." Korkmaz, F. (Ed.), 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı içinde, 2022, 489-500.
- GÜNER, Galip, "Kıpçakça Yazılmış Kitâbü'l-Ef'âl Özgün Bir Eser midir?", Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi XII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Mayıs 2025.

- ÖZÇAMKAN AYAZ, Gülşen, Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin), Karadeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020, 48.
- TEKİN, Talat, "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı", Makaleler 2 Tarihi Türk Yazı Dilleri, Yayına Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, 105-122.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Muḳaddimetü'l-Edeb'i", Türkiyat Mecmuası, 14, 1965, 81-92.
- YÜCE, Nuri, Mukaddimetü'l-Edeb Ḥarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks. 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Lübnan-Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi Doğu Bilimleri Kütüphanesi (Bibliothèque orientale) MS 2/1085.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Paşa 381.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6900.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah 2009.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 5407.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Buharî 307.
- ZEMAḤŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed, Mukaddimetü'l-Edeb, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar nu. 534.